

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СІМЕЙНИХ
КОНФЛІКТІВ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка 4 курсу 07-431 групи

Спеціальності 053. Психологія

Освітньо-професійної (наукової) програми «Психологія»

Спеціалізація: практична психологія

Тетяна СТАДНИЦЬКА

Керівник: к. психол. наук, доцент Анастасія ЯЦЮК

Рецензент: к. психол. наук, доцент Світлана БАБАТІНА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ	
1.1. Особливості сімейних конфліктів	6
1.2. Причини сімейних конфліктів	10
1.3. Аналіз корекційних заходів спрямованих на вирішення сімейних конфліктів	14
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ	
2.1. Опис методів дослідження та вибірки	21
2.2. Аналіз результатів дослідження	23
2.2.1. Результати за тестом «Оцінка рівня конфліктності особистості».	24
2.2.2. Результати за методикою «Взаємодія подружжя в конфліктній ситуації».	25
2.2.3. Результати опитувальника «Реакції подружжя на конфлікт».	32
2.3. Визначення соціально-психологічних детермінант конфліктності у подружжі	39
ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	48

ВСТУП

Актуальність дослідження. Родина з давніх часів є основною ланкою суспільства. Перед сучасною родиною стоїть велика кількість викликів: соціальних, культурних, політичних, економічних. Саме міцна родина може виховати гармонійну та психологічно зрілу особистість дитини. Проте сімейні конфлікти не є рідкістю, а й навпаки, є нормою міжособистісного спілкування, за умови конструктивного їх вирішення.

Конфлікт – це одна із ознак будь-якої соціальної системи і тому повинен розглядатися як природний фрагмент людського життя. Конфлікт – це стимул до змін, який вимагає творчих рішень. У подружньому конфлікті є ризик як зруйнувати стосунки, так і вийти на їх новий рівень, конструктивно долаючи кризу, здобуваючи нові життєві можливості. Отже, конфлікт може виступати не тільки як фактор дестабілізації сім'ї, виконуючи деструктивну роль, але й виконувати конструктивну функцію. У функціональних сім'ях конфлікти протікають на загальному фоні позитивних взаємин подружжів, виконуючи таким чином конструктивну функцію. Так, виявляючи різницю потреб, установок, цінностей, намірів подружжя, конфлікти допомагають виробити єдині позиції і сприяють успішній адаптації партнерів до шлюбу. У проблемних сім'ях конфлікти протікають на тлі негативних стосунків подружжя, їх взаємної незадоволеності і послаблення чи втрати емоційності, привабливості партнерів. Таким чином, конфлікти, які заважають виробити подружжю спільний погляд, призводять до дезорганізації їх спілкування і співробітництва, слід розглядати як деструктивні.

Психологічному дослідженню родини, сімейним конфліктам та особливостям сімейного консультування присвячено роботи Г. Богданова, О. Бондарчук, Дж. Брауна, А. Варги, Дж. Готмана,

Т. Гурко, С. Ємельянова, Е. Ейдеміллера, Т. Юта, С. Ковальова, Г. Ложкіна, В. Розіна, В. Сисенко, К. Сімеоне-ДіФранческо, Г. Чепмена, Д. Шапіро.

Враховуючи все вищесказане, нами була обрана тема дипломної роботи «Соціально-психологічні детермінанти сімейних конфліктів».

Об'єкт дослідження – сімейні конфлікти.

Предмет – соціально-психологічні детермінанти конфліктів в родині.

Мета роботи дослідження соціально-психологічних факторів конфліктної поведінки в подружжі.

Відповідно до мети були визначені наступні завдання:

1. Надати загальну характеристику сімейних конфліктів.
2. Дослідити соціально-психологічні детермінанти сімейних конфліктів.
3. Визначити фактори, що впливають на сімейні конфлікти на різних етапах подружнього життя.
4. Встановити взаємозв'язок між рівнем конфліктності особистості та соціально-психологічними детермінантами сімейних конфліктів.

Для розв'язання поставлених завдань нами були використані такі **методи дослідження**:

– *теоретичні*: теоретико-критичний аналіз літератури з теми дослідження; зіставлення, узагальнення і синтезування здобутої інформації тощо.

– *емпіричні*: тест «Оцінка рівня конфліктності особистості» (з метою діагностики рівня конфліктності особистості члена родини); методика Альошиної Ю.Е., Гозмана Л.Я., Дубовської Е.М. «Взаємодія подружжя в конфліктній ситуації» (з метою дослідження соціальних факторів конфліктів у подружжі); опитувальник А.С. Качаряна

«Реакції подружжя на конфлікт» (з метою дослідження психологічних факторів конфліктів у подружжі).

– *математико-статистичної обробки емпіричних даних*: описова статистика (для визначення середньогрупових, мінімальних, максимальних показників у групі, показників стандартного відхилення); ранговий коефіцієнт кореляції Спірмена для визначення наявності зв'язку і підтвердження його статистичної значимості між показниками.

Практичне значення отриманих результатів полягає у визначенні факторів, які провокують подружні конфлікти на різних етапах сімейного життя. На основі отриманих результатів, можлива розробка рекомендації щодо ефективного вирішення міжособистісного конфлікту в побутовому подружньому житті.

Апробація результатів дослідження: Результати дослідження представлені у статті «Психологічний аналіз основних причин сімейних конфліктів» (Соціально-психологічні технології розвитку особистості: зб. матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів / А. М. Яцюк, Н. О. Олейник, В. В. Мойсієнко та ін. – Херсон : ПП Вишемирській В. С., 2020).

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, обсяг роботи: 44 сторінки, використано 48 наукових джерел.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ

1.1. Особливості сімейних конфліктів.

«Історично першим сформувався психодинамічний підхід з інтрапсихічною інтерпретацією конфлікту (А. Адлер, Е. Еріксон, З. Фройд, К. Хорні). Представники цього підходу розуміли соціальні взаємини (відносини, поведінку) як форму реалізації внутрішньоособистісних проблем і конфліктів. Для засновника психоаналізу, З. Фрейда, конфлікт – це патологічний стан, жага до самознищення. В концепції А. Адлера, конфліктна особистість прирівнюється до невротичної особистості, важке дитинство формує стилі поведінки, людина звертається до них, як до захисних механізмів для своєї самооцінки. К. Хорні вважала основним джерелом конфлікту не сформованість здатності вирішувати власні внутрішні проблеми, яка притаманна, в більшій мірі, тривожним особистостям. На відміну від попередників, Е. Еріксон бачив у конфлікті не тільки негативні наслідки для особистості, а й позитивні моменти, прирівнюючи конфлікт до вікової кризи, чи кризи взагалі» [24, с. 230].

«Представники ситуаційного підходу досліджували конфлікт, як реакцію на зовнішню ситуацію (А. Бандура, Дж. Доллард, М. Дойч, Л. Дуб, Н. Міллер, М. Шеріф). Американські дослідники минулого століття Дж. Доллард, Л. Дуб, Н. Міллер, А. Бандура присвятили свої дослідження темі агресії та її фрустраційній детермінації, стримування та заміщення агресії. В результаті плеяди експериментів була створена концепція соціального навчіння, в основі якої є ідея, що стратегії поведінки людей у конфлікті це результат закарбованого досвіду.

Найбільший вклад в експериментальну конфліктологію зробив американський психолог М. Дойч. Цей дослідник розробив теорію кооперації та конкуренції яка втілилася у «закон соціальних відносин». Сутність закону соціальних відносин полягає в наступному твердженні – характерні процеси та ефекти, що викликані певним типом соціального відношення, мають тенденцію викликати цей тип відношення. Для групи з кооперативним стилем взаємодії характерні такі особливості як, співдружність, відкрита комунікація, чуттєвість до взаємних цілей та інтересів. У групі де домінує конкуренція – тактика примусу, погрози, хитрість, орієнтація на відмінність цілей та інтересів.

Конфлікт як когнітивний феномен розглядають представники когнітивного підходу (У. Клар, К. Левін, В. Мясіщев, В. Мерлін, Ф. Хайдер). За основу когнітивного підходу в конфліктології була взята концепція відомого психолога німецького походження К. Левіна. Дослідник розглядав конфлікт як ситуацію в якій на людину діють (впливають, керують нею) протилежно спрямовані одночасно діючі сили приблизно рівної величини (значущості) – «наближення – наближення», «уникнення – уникнення», «наближення – уникнення», «подвійне наближення – уникнення» [24, с. 231]

«Засновником когнітивного підходу та незалежним продовжувачем досліджень К. Левіна був психолог австрійського походження Ф. Хайдер, який аналізував балансні та не балансні стани у стосунках людей. Ним була висунута гіпотеза, що всі люди так чи інакше прагнуть балансу, і в такому разі конфлікт – це неможливість досягнути балансу. Свою концепцію Ф. Хайдер представив у вигляді схем» [24, с. 232].

Кожний із класичних підходів психологічної науки ініціював пошук феноменології, який відповідає теоретичним уявленням та

зробив власний внесок у розуміння та опис емоційного, поведінкового та когнітивного виміру конфлікту.

Конфлікт – це таке відношення між суб'єктами соціальної взаємодії, що характеризується їх протиборством на основі протилежно спрямованих мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) або суджень (думок, поглядів, оцінок і т. п.) [7].

Характерними особливостями конфлікту є:

1) невизначеність результату, тобто жоден з учасників конфлікту свідомо не знає рішень, які приймають інші учасники; відмінність цілей, як розбіжність інтересів різних сторін, так і багатосторонні інтереси однієї людини;

2) конфлікт – явище усвідомлене, обдумана дія (в суспільстві все, включаючи і конфлікти, здійснюється не з суворої, об'єктивно обумовленої приреченості, а з усвідомленням людьми своїх дій, можливістю їх суб'єктивного коригування). Володіючи розумом і здатністю до самосвідомості, людина більшою мірою вільна у виборі напрямів діяльності, може регулювати своє ставлення;

3) конфлікт – явище поширене. Конфлікти неминучі як невід'ємний компонент розвитку суспільства і людини;

4) конфлікт – це така взаємодія, яка має форму протистояння, зіткнення, протиборства особистостей або громадських сил, інтересів, поглядів, позицій, щонайменше двох сторін. У процесі розгортання конфлікту мають місце дії і контрдії, оскільки здійснення намірів учасників конфлікту неминуче пов'язане з втручанням у справи іншої сторони (або сторін), нанесенням їй певного збитку, подоланням опору, створенням перешкод, які заважають досягти поставленої мети;

5) конфлікт – прогнозоване явище, яке можливо регулювати. Це можна пояснити самою природою виникнення конфліктних зіткнень,

формами взаємодії сторін, що беруть участь у них, зацікавленістю в результаті і наслідках протиборства [24].

Етапи конфлікту відображають суттєві моменти, що характеризують розвиток конфлікту від моменту його виникнення і до вирішення. Тому знання основного змісту кожного з етапів конфлікту важливо для його прогнозування, оцінки та вибору технологій управління цим конфліктом.

Основні етапи конфлікту:

1. Виникнення і розвиток конфліктної ситуації. Конфліктна ситуація створюється одним або кількома суб'єктами соціальної взаємодії і є передумовою конфлікту.

2. Усвідомлення конфліктної ситуації хоча б одним з учасників соціальної взаємодії і емоційне переживання ним цього факту. Наслідками і зовнішніми проявами подібного усвідомлення і пов'язаних з ним емоційних переживань можуть бути: зміна настрою, критичні і недоброчливі висловлювання на адресу свого потенційного противника, обмеження контактів з ним і т. п.

3. Початок відкритої конфліктної взаємодії. Цей етап виражається в тому, що один з учасників соціальної взаємодії, який усвідомив конфліктну ситуацію, переходить до активних дій (у формі демаршу, заяви, попередження і т. п.), спрямованих на нанесення шкоди «опоненту». Інший учасник при цьому усвідомлює, що дані дії спрямовані проти нього, і, у свою чергу, робить активні дії у відповідь проти ініціатора конфлікту.

4. Розвиток відкритого конфлікту. На цьому етапі учасники конфлікту відкрито заявляють про свої позиції і висувають вимоги. Разом з тим вони можуть не усвідомлювати власних інтересів і не розуміти суті і предмету конфлікту.

5. Вирішення конфлікту [2].

Отже, конфлікт – це таке відношення між суб'єктами соціальної взаємодії, що характеризується їх протиборством на основі протилежно спрямованих мотивів або суджень. Конфлікт має визначені межі, етапи, елементи та види.

1.2. Причини сімейних конфліктів

Сімейні конфлікти – це протиборство між членами родини через зіткнення протилежно спрямованих мотивів та/або поглядів.

В залежності від суб'єктів взаємодії сімейні конфлікти поділяються на конфлікти між: подружжям; батьками й дітьми; подружжям і батьками чоловіка та/або дружини; бабусями (дідусями) та онуками. Безумовно, основну роль у сімейних конфліктах мають конфлікти подружжя.

Особливості сімейних конфліктів.

Специфіка предмету конфлікту. Особливість сімейних стосунків полягає у поєднанні як міжособистісних контактів (любов, довіра, родинні зв'язки) так і правових, а також певних обов'язків, пов'язаних з функціями родини: репродуктивна, виховна, економічна, рекреативна, комунікативна та регуляторна.

Специфіка причин конфлікту. До основних причин сімейного конфлікту відносять:

- обмеження свободи активності, дій, самовияву членів родини;
- адиктивна поведінки одного або декількох членів родини;
- наявність протилежних інтересів, бажань та цілей, обмеженість можливостей для задоволення потреб одного з членів родини (з його точки зору);
- авторитарний, жорсткий тип взаємостосунків, які склалися в родині;
- наявність матеріальних проблем;

- авторитарне втручання родичів в подружні стосунки;
- сексуальна дисгармонія партнерів.

Специфіка динаміки та форм прояву конфлікту. В цілому динаміка сімейних конфліктів характеризується класичними етапами (виникнення конфліктної ситуації, усвідомлення конфліктної ситуації, відкрите протиборство, розвиток відкритого протиборства, вирішення конфлікту та емоційне переживання конфлікту [48]). Проте сімейні конфлікти відрізняються від інших міжособистісних конфліктів, підвищеною емоційністю, швидкістю проходження кожного етапу, формами протиборства (докорами, образами, сварками, сімейними скандалами, порушеннями обіцянок і т.п.), а також способами їх вирішення (примирення, досягнення згоди, взаємні поступки, розлучення і т.п.).

Соціальні наслідки конфліктів. Нажаль, сімейні конфлікти нерідко призводять до трагічного закінчення сварки. На психосоматичному рівні призводять до захворювань членів родини. Особливо важкі наслідки сімейні конфлікти мають для дітей.

Причини сімейних конфліктів можуть носити специфічний характер.

Причинами конфліктів, у випадку сварок між поколіннями є:

- суб'єктивне сприйняття представниками різних поколінь один одного;
- надлишковий контроль та опіка з боку батьків;
- гіпоопіка, коли дитина має забагато самостійності і починає почувати себе не потрібною;
- перехідний вік, коли вікові кризи та зміни в житті дитини стають причинами конфліктів у родині.

Проте, слід зазначити, що джерелом сварок батьків і дітей, є відсутність злагоди та розуміння між батьками, в основі якої можуть бути психологічні і соціальні причини.

До психологічних причин сімейних конфліктів можна віднести:

- емоційні причини: незадоволення в різноманітних сферах сімейного життя (потреба в увазі, ніжності, підтримці, проблеми в сексуальній сфері і т.п.) та суспільного життя (проблеми на роботі, соціальні та економічні виклики, стреси, тривожні стани);

- психологічна неготовність до шлюбу: нереалістичні очікування, щодо партнера, неможливість або небажання брати на себе частину відповідальності, неготовність до можливих криз та змін з якими може стикатись родина;

- різні погляди на спільне життя: різні сімейні моделі, різні погляди на розподіл сімейних ролей;

- невміння своєчасно повідомити партнера про власне незадоволення;

- відсутність поваги один до одного, хамство та образи;

- різні духовно-моральні орієнтири, система цінностей;

- протилежні особливості в темпераменті;

- відсутність довіри і, як наслідок – ревності.

До соціальних причин сімейних конфліктів можна зазначити:

- матеріальні проблеми: нестача грошей, або значна різниця в заробітку, невиправдані очікуваннях, щодо матеріального забезпечення родини, або неочікувана зміна в матеріальному становищі родини;

- житлові складності: відсутність власного житла, постійні переїзди, невиконання своїх обов'язків пов'язаних з доглядом житла;

- можливості для задоволення потреб та бажань;

- соціальне оточення, наявність підтримки «молодої родини»;

- процес виховання дітей, у випадку різних моделей виховання;

- адитивна поведінка;

- навички саморегуляції, наявність особистого ресурсу;
- втома як фактор конфліктної поведінки.

Розглянуті причини сімейних конфліктів не будуть повними, якщо не враховувати інформацію про характерні копінгові форми поведінки подружжя. Копінгові режими в подружжі були описані схема-терапевтами К. Сімеоне-ДіФранческо, Е. Редігером та Б. Стівенсом [38, с. 141-142], які у своїй роботі виокремили наступні категорії режимів:

1. «Покірна капітуляція» – засвоєні в дитинстві форми покірної поведінки, транслюються в дорослому житті, поєднуючи образ батьків з образом партнера. Відчуття незадоволення не висловлюється, партнер може про нього не знати. Замість цього використовується гіперкомпенсація, яка все рівно не приносить внутрішнього задоволення. Проте особа не вірить у зміни на краще і продовжує замовчувати свої проблеми.

2. «Відсторонений захисник» – партнери намагаються захиститись від конфліктної ситуації тим, що перебувають у постійній зайнятості – робота, ігри на комп'ютері, приділення всієї уваги дітям, забуваючи про себе і т.п.

3. «Відсторонене самозаспокоєння» – партнери не намагаються обговорити подружні проблеми один з одним, замість цього займаються самозаспокійливою діяльністю – переїдання, шопінг, адитивна форма поведінки.

4. «Гіперкомпенсація» – контролююча, агресивна або конфліктна поведінка, яка проявляється у підвищеному тоні голосу, криках, або ігноруванні, недобррозичливих зауваженнях та інших форм пасивно-агресивної поведінки, метою якої є контроль партнера і конфліктної ситуації.

Отже, конфлікти в сім'ї можуть привести до руйнування відносин, або навпаки, вивести відносини подружжя на новий рівень.

Відомо, що сімейно-шлюбні потреби чоловіків та жінок сильно відрізняються, саме під час задоволення потреб кожного може виникнути конфлікт, також на конфліктність у сім'ї впливають неадекватні суперечки сімейно-шлюбних уявлень та очікувань. Цінність конфліктів в тому, що вони запобігають закостенінню системи, відкривають дорогу інноваціям. Конфлікт є певним стимулом до змін та викликом, який потребує творчої реакції. В конфліктах, без сумнівів, є певний ризик, який може привести до руйнування відносин, але не дивлячись на мінуси конфлікту, можна знайти й позитивні сторони, які можуть вивести подружжя на новий рівень відносин, отримання нових життєвих можливостей.

1.3. Аналіз корекційних заходів спрямованих на вирішення сімейних конфліктів

Серед сучасних українських вчених проблему сімейних конфліктів досліджують Алексеєнко Т., Бондаровська В., Бондарчук О., Василенко О., Варіна Г., Ващенко І., Дмитренко А., Заслуженюк В., Кондрацька Л., Котлова Л., Ложкін Г., Пов'якель Н., Райко Г., Семиченко В. та інші.

Сім'я – це специфічний соціальний інститут, який виконує ряд основних функцій: репродуктивну, виховну, господарсько-економічну, рекреативну. Ці сімейні функції є важливими для суспільства і необхідні для життя кожної людини. З іншого боку, родина – це мала соціально-психологічна група, в якій задовольняються чисельні найважливіші особистісні потреби людини [1].

Родина, на думку перерахованих вище вчених, – єдиний соціальний інститут, який забезпечує ефективне виховання дітей. У підлітковому віці відбувається перебудова взаємин з батьками:

перехід від залежності, від батьків до стосунків, в основі яких взаємна довіра, повага і постійно зростаюча рівність [9].

Вирішальний вплив родини на загальний розвиток особистості дитини, підкреслюють численні дослідження в галузі дитячої психології. Особливе значення для формування моральних якостей Ф. Райс виокремлює такі фактори:

- батьківське тепло, взаємна повага в сім'ї, довіра по відношенню до дитини;
- інтенсивність спілкування батьків з дітьми-підлітками;
- сімейні дисципліни;
- роль, яка відводиться дитині в сімейній ієрархії, тощо [33].

Наявність сімейних конфліктів створює психотравмуючу обстановку не лише для кожного члена сім'ї (подружжя, дітей, батьків), але й негативно відбивається на властивостях особистості в цілому. У конфліктній сім'ї закріплюється негативний досвід спілкування, накопичуються негативні емоції, з'являються психотравми, розвивається негативна самооцінка, втрата розуміння й співчуття. Неспокійна, емоційно напружена атмосфера у сім'ї створює вимоги, які постійно переважають над ресурсами, у людини порушується стан рівноваги. Зокрема, порушенню рівноваги, яка призводить до емоційного вигорання приділяють увагу О. Видай, Л. М. Карамушка, І. П. Куш, Г. В. Ложкін, В. Є. Семеніхіна, Ф. Дж. Сторлі.

Українська дослідниця І. Ващенко виокремила три типи сімей, беручи за основу частоту, глибину і гостроту конфліктів, які відбуваються в родинах. Це кризові, проблемні та конфліктні родини [6].

Кризова родина являє собою ситуацію, в якій відбувається протистояння інтересів і потреб, яке носить гострий характер і охоплює важливі сфери життєдіяльності родини. Члени родини

займають непримиренні і навіть ворожі позиції стосовно один до одного, не погоджуючись ні на які поступки. До таких родин відносяться ті сім'ї, які розпадаються або знаходяться на грані розпаду.

Конфліктна родина – це родина, в якій між членами подружжя знаходяться постійні сфери, де їх інтереси зіштовхуються, породжуючи сильні і тривалі негативні емоційні стани. Однак шлюб може зберігатися завдяки іншим факторам, а також поступкам і компромісним рішенням конфліктів.

Проблемна родина – це родина, в якій спостерігається нагромадження впливу психологічних труднощів на її життєвому шляху (відсутність житла, тривала хвороба одного з членів подружжя, відсутність засобів на утримання родини, деліквентна поведінка дитини). Характерними ознаками такої родини є: підвищена тривожність подружжя, розлад сну, емоції з будь-якого приводу, підвищення агресивності поява психічних розладів тощо [6].

Сімейні конфлікти мають суттєві відмінності від інших видів конфліктів в інших сферах людської взаємодії. Врахування особливостей сімейних конфліктів є важливим для їх попередження і розв'язання.

Особливості сімейних конфліктів мають прояв у їх динаміці, а також у формах протікання. Загалом динаміка сімейних конфліктів відрізняється класичними етапами, але означені конфлікти вирізняються підвищеною емоційністю, швидкістю протікання кожного з етапів, формами протидії, способами їх регуляції та розв'язання.

Суттєвою особливістю сімейних конфліктів є й те, що вони можуть мати тяжкі наслідки, як соціальні, так і особистісні. Часто вони закінчуються трагічно, суїцидальними спробами, захворюваннями членів родини. Суттєве місце в наслідках

конфліктів для дітей, для яких будь-які конфлікти в сім'ї є психотравмами, які впливають на їх подальше життя, світосприйняття, прийняття себе, прогнозування власного життєвого шляху та успіху в ньому.

Попередження й розв'язання сімейних конфліктів тісно пов'язані з наявністю ряду суттєвих чинників, що може виступати як шлях у подоланні родинних суперечок:

- прийняття члена родини як особистості, спілкування в родинному колі на засадах взаємоповаги, взаєморозуміння, любові та турботи;

- особистісна гнучкість у прийнятті сімейних рішень та відкрите прийняття думок і поглядів інших членів родини;

- формування загальної, і, зокрема, психологічної культури спілкування в родині;

- наявність позитивної спрямованості та бажання членів родини зберегти її;

- розвиток сімейно-сексуальної культури й бажання нею оволодіти;

- усвідомлення власних конфліктогенів у застосуванні до членів родини та бажання їх долати;

- виховання дітей з урахуванням їх індивідуально-психологічних і вікових особливостей;

- формування сімейних традицій, єдиних радощів, взаємної довіри й переживань [19].

Існує досить значний перелік варіантів регуляції і подолання сімейних конфліктів, однак, суттєвим у всіх варіантах є розвиток культури спілкування та партнерства в стосунках між членами родини.

Сучасні практичні психологи в галузі сімейного консультування пропонують наступний алгоритм роботи з сімейними конфліктами,

який метафорично був названий «танцем комунікації» [38]. Цю техніку ми зобразили графічно на рисунку 1.2.

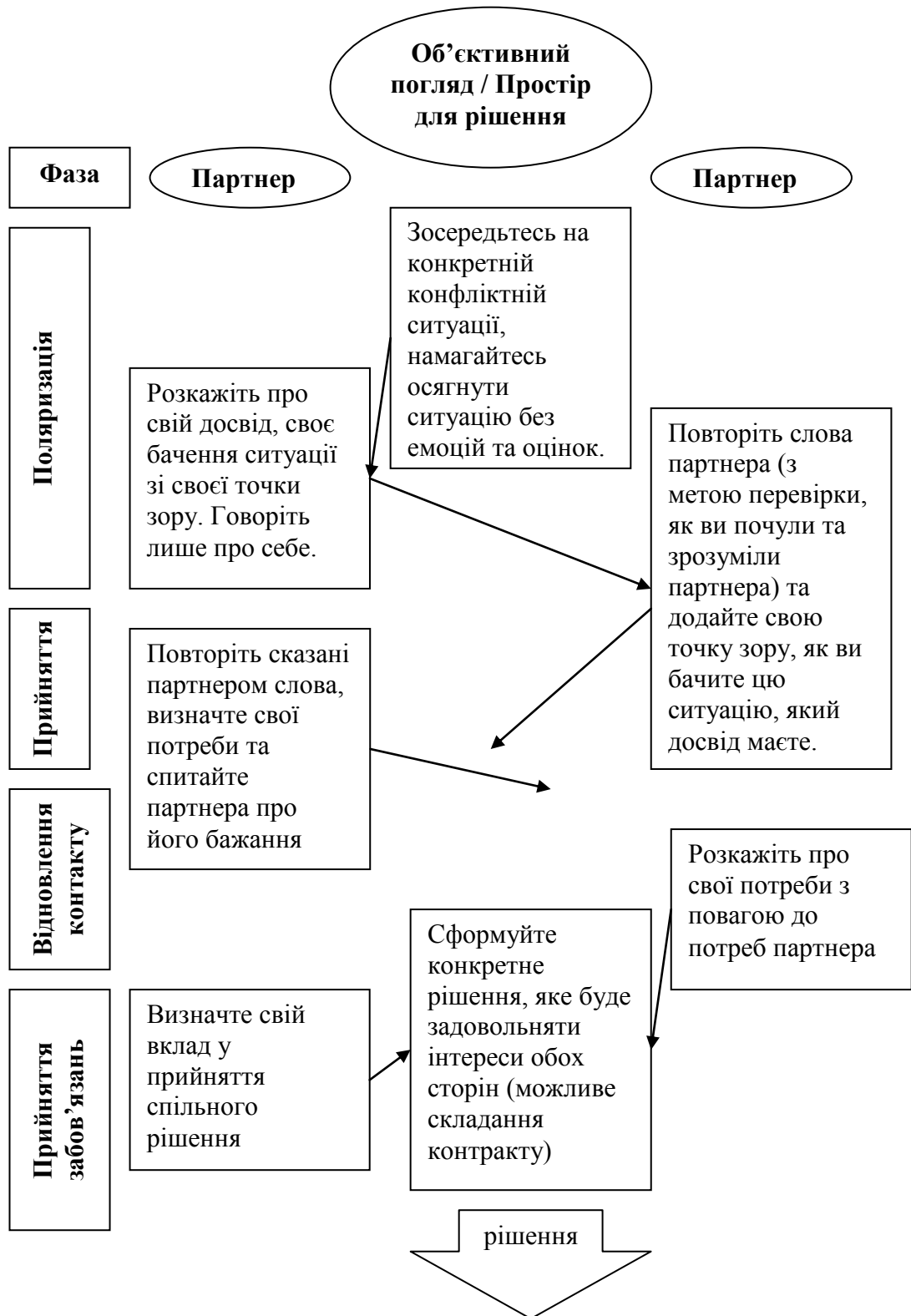

Рис. 1.2. Техніка для послідовного вирішення сімейного конфлікту «Танець комунікації».

Розглянемо детальніше хід сімейної консультації. За основу протоколу сімейної консультації ми взяли етапи схема-терапії подружніх пар. Схема-терапія – це модель довготривалої терапії сфокусованої на модифікацію особистісних схем у контексті терапевтичного стосунку, когнітивної, поведінкової та експеріментальної терапевтичної праці [38]. До основних елементів відносяться:

1. Емпатичне приєднання. Цей елемент є необхідною запорукою психологічного консультування. Завдання першої сесії – дозволити парі продемонструвати дисфункційні патерни поведінки.

2. Встановлення терапевтичного альянсу та заключення контракту на психологічну консультацію. В контракті обов'язково повинні бути вказані дві вимоги – підтримувати роботу над стосунками і не вчиняти свідомої психологічної і фізичної шкоди один одному.

3. Оцінка стосунків за допомогою різноманітних опитувальників та методик. Схема-терапевти використовують генограму, опитувальник Дж. Янга, концептуалізацію випадку, складання «карти режимів» обох партнерів.

4. Формулювання випадку та розробка плану терапії.

5. Терапевтичні інтервенції. У схема-терапії це орієнтація на найбільш виражені схеми та проблеми, деескалація конфлікту, використання інтервенцій схема-терапії через роботу в уяві, обмежене батьківство, діалоги на стільцях, стратегії посилення режиму «здорового дорослого» та зміна поведінкових патернів, навчання сімейної пари розпізнавати момент активації схем один одного та проводити деескалацію зіткнення режимів.

6. Зміцнення дружніх зв'язків – вправи на зближення, допомога парі у взятті на себе відповідальності за власні стосунки, закріплення

режимів «здорового дорослого» та «щасливої дитини», використання нових конфліктів в подружжі з метою закріплення навичок отриманих під час сімейного консультування.

7. Завершення консультування та профілактика рецидивів.

На нашу думку цей перелік послідовних кроків є універсальним для сімейної консультації, незважаючи на напрямок роботи спеціаліста, та може бути використаний для сімейного консультування.

Отже, нами були узагальнені та систематизовані основні причини сімейних конфліктів, виокремлено психологічні та соціальні чинники конфліктної взаємодії у родині. Визначено, що сімейні конфлікти це специфічна форма конфлікту, адже вони динамічніші за інші види конфліктів, і їх наслідки мають більш «трагічний» характер і впливають на всю сімейну систему. Нами було розглянуто та систематизовано підхід до вирішення сімейних конфліктів, запропонований одним з найбільш доказових психологічних методів консультування, а саме метод схема-терапії, який базується на моделі схем та режимів.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ

2.1. Опис методів дослідження та вибірки

В нашому дослідженні добровільно вирішили взяти участь 15 подружніх пар з різним сімейним стажем: 5 пар – подружній стаж до 1 року; 5 пар – стаж від 2 до 8 років; 5 пар – від 10 до 15 років подружнього життя. Сім'ї повні, попереднього шлюбного досвіду не мали. На момент дослідження 7 пар мають дітей, 8 пар – ні.

З метою дослідження соціально-психологічних факторів конфліктної поведінки в подружжі, нами було застосовано 3 діагностичні стандартизовані методики:

1) Тест «Оцінка рівня конфліктності особистості», розміщена в навчальному посібнику Г.В. Ложкіна та Н.І. Пов'якель. Дана методика було обрана з метою діагностики конфліктності подружжя. Опитувальник складається з 8 питань з чотирма варіантами відповіді і дає змогу визначити рівень конфліктності особистості. Автори виокремлюють 3 рівня:

– низький рівень конфліктності, який межує з пристосуванням до оточення та ситуації (від 22 до 32 балів);

– високий рівень конфліктності, який розглядається авторами як вміння відстоювати власні межі та не боятися критикувати інших (від 12 до 20 балів);

– конфліктність, як риса особистості (10 і менше балів).

2) Методика авторства Альшиної Ю.Е., Гозмана Л.Я., Дубовської Е.М. «Взаємодія подружжя в конфліктній ситуації». Ця методика дає можливість дослідити соціальні фактори конфліктів у подружжі.

Автори виокремили 8 сфер сімейного життя, які найчастіше є причиною міжособистісних конфліктів подружжя:

- проблеми відношення з родичами й друзями;
- питання, пов'язані з вихованням дітей;
- прояв потягу до автономії у подружжя;
- ситуації порушення рольових очікувань;
- ситуації неузгодженості норм поведінки;
- прояв домінування подружжям;
- прояв ревнощів;
- відмінності до ставлення до грошей.

Методика складається з 32 вербально описаних ситуацій сімейної взаємодії, окремо для дружини і чоловіка, які носять конфліктний характер. Параметрами для опису поведінки людини в ситуації конфлікту були обрані:

- а) активність або пасивність в ситуації конфлікту;
- б) згода чи відсутність згоди з партнером.

Шкала відповіді сконструйована таким чином, що один її полюс (лівий) відповідає активній незгоді з партнером, далі йде пасивний вираз незгоди, нейтральна поведінка, пасивний вираз згоди і активний вираз згоди з партнером (правий полюс).

3) Опитувальник А.С. Качаряна «Реакції подружжя на конфлікт». Ця методика дає можливість дослідити психологічні фактори конфліктів у подружжі.

Даний опитувальник дає змогу діагностувати індивідуально-специфічні захисні моделі подружжя та їх структури. Опитувальник має жіночий та чоловічий варіанти і складається з 89 питань. Тест дає змогу продіагностувати 8 показників:

- неконструктивні установки на шлюб;
- депресія;
- протективні механізми захисту;
- дефензивні механізми захисту;
- агресія;

- соматизація тривоги;
- фіксація на психотравмі;
- контрольна шкала.

Обчислювання результатів опитувальника здійснюється шляхом переводі «сирих балів» у Т-бали за допомогою спеціальної шкали. Результати розподіляються по рівням: середній, вище або нижче середнього, низькі або високі Т-бали.

Отже, з метою визначення соціально-психологічних факторів конфліктів у подружжі, ми запросили до участі в опитуванні 15 подружніх пар з різним сімейним стажем. Діагностичний інструментарій було підібрано таким чином, що ми змогли визначити конфліктних особистостей в парі, а також дослідити соціально-психологічні фактори, які призводять до конфліктів.

У I групу – психологічні фактори, було віднесено показники: ревності, депресія, механізми захисту, агресія, соматизація та фіксація на травмі.

У II групу – соціальні фактори – відношення з одиною та друзями, виховання, норми поведінки, ставлення до грошей.

До III групи – соціально-психологічні фактор – було віднесено показники: бажання автономії, рольові очікування, домінування та установки на шлюб.

2.2 Аналіз результатів дослідження

Після опитування 15 подружніх пар за обраними методиками, нами були отримані результати, які при представимо відповідно до кожної вибірки.

2.2.1. Результати за тестом «Оцінка рівня конфліктності особистості».

Проаналізувавши результати опитування, нами були отримані наступні результати. Серед 30 досліджуваних 5 осіб мають низький рівень конфліктності. Таких осіб можна охарактеризувати як тактичних та миролюбних людей, які уникають сварок і конфліктів, уникають критичних ситуацій на роботі й в дома.

Таблиця 2.1

Визначення рівня конфліктності особистості

Вибірка	Розподіл результатів у %		
	Низький рівень конфліктності	Високий рівень конфліктності	Конфліктність, як особистісна риса
Дружини з сімейним стажем до 1 року	20 %	60 %	20 %
Чоловіки з сімейним стажем до 1 року	20 %	40 %	40 %
Дружини з сімейним стажем від 2 до 8 років	20 %	40 %	40 %
Чоловіки з сімейним стажем від 2 до 8 років	20 %	40 %	40 %
Дружини з сімейним стажем від 10 до 15 років	20 %	40 %	40 %
Чоловіки з сімейним стажем від 10 до 15 років	0	100 %	0

Високий рівень конфліктності мають 16 опитаних. Автори тесту зазначають, що особи з даним рівнем сприймаються оточуючими як конфліктні, проте це не так. Особи звертаються до відкритої конфліктної взаємодії лише у тих випадках, коли спробували усі інші варіанти і предмет конфлікту для них є суттєвим. Ці особи вміють коректно відстоювати власні межі, думки та погляди, навіть якщо це буде мати негативні наслідки для взаєностосунків.

Серед наших опитаних є 9 осіб, для яких конфлікт є внутрішньою потребою і яких можна назвати конфліктними особистостями. Такі особи характеризуються збудливістю та нестабільністю своїх проявів.

Ми розмістили результати в таблиці 2.1 попередньо згрупувавши відповіді за вибірками.

Ми бачимо, що суттєвої різниці в розподілі даних між вибірками не має. Отже стать та сімейний стаж не впливають на рівень конфліктності особистості, це особистісна психологічна риса.

2.2.2. Результати за методикою «Взаємодія подружжя в конфліктній ситуації».

Результати методики розподілені на 5 варіантів відповідей: активна незгода з партнером, пасивна незгода, нейтральна реакція, пасивна згода та активна згода у 8 сферах взаємодії.

Шкала 1 – проблеми відношення з родичами й друзями;

Шкала 2 – питання, пов'язані з вихованням дітей;

Шкала 3 – прояв потягу до автономії у подружжя;

Шкала 4 – ситуації порушення рольових очікувань;

Шкала 5 – ситуації неузгодженості норм поведінки;

Шкала 6 – прояв домінування подружжям;

Шкала 7 – прояв ревнощів;

Шкала 8 – відмінності до ставлення до грошей.

Далі ми проаналізуємо, у яких сферах частіше зустрічається певна реакція на конфліктну взаємодію, та чи є суттєва різниця у відповідях в різних вибірках, тобто чи можемо ми припустити про зміну реакцій зі збільшенням шлюбного стажу.

**Результати за методикою «Взаємодія подружжя в
конфліктній ситуації» в парах з сімейним стажем менше 1 року**

Закодоване ім'я подружжя	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	Шкала 6	Шкала 7	Шкала 8
1 пара – дружина	-2	1	2	-1	-2	-1	-1	-2
1 пара – чоловік	-1	1	1	-1	-2	-1	-1	-2
2 пара – дружина	-1	2	2	-2	-1	-1	0	-1
2 пара – чоловік	-2	2	2	-2	-2	0	0	-2
3 пара – дружина	-1	1	2	-2	-1	0	1	0
3 пара – чоловік	0	2	0	0	0	1	0	-1
4 пара – дружина	-2	2	1	-2	-1	1	0	-1
4 пара – чоловік	-2	1	1	-2	-2	2	0	-2
5 пара – дружина	-2	0	2	-2	-2	-1	-1	-2
5 пара – чоловік	0	2	1	-1	-2	0	-1	-2

Першу вибірку склали пари з подружнім стажем менше 1 року, тобто це пари які тільки починають спільне життя та ще не мають дітей. У цій вибірці було визначено найбільшу кількість сфер

конфліктної взаємодії, де подружжя висловлює активну незгоду один з одним. Припускаємо, що такі результати є свідченням того, що молоде подружжя знаходиться на етапі активного пізнання один одного в нових соціальних та сімейних ролях, а також відчуває необхідність окреслити кордони дозволеного один для одного.

Загалом, активну незгоду, подружжя зі стажем сімейного життя менше 1 року, проявляє у таких сферах життя, як: проблеми відношення з родичами й друзями, ситуації порушення рольових очікувань, ситуації неузгодженості норм поведінки, відмінності до ставлення до грошей.

Активна згода проявляється у питаннях, пов'язаних із вихованням дітей та проявом потягу до автономії у подружжя. Тобто молоде подружжя приймає автономію один одного. В питання щодо виховання дітей подружжя активно підтримує один одного, що може бути пов'язано з відсутністю реального батьківського досвіду.

Пасивна незгода зустрічається щодо конфліктів пов'язаних з проявом домінування подружжя, що, як ми думаємо, пов'язано з небажанням іти на відкриту конфронтацію щодо таких «дрібниць» як вибір телеканалу чи місця відпочинку. Також, пасивна незгода у прояві ревності, що також пов'язано з бажанням ухилитись від активної конфронтації, а також, зі слів деяких опитаних, з відсутністю таких ситуацій.

Пасивна згода відсутня, що ми пояснюємо маленьким сімейним стажем, при якому при наявності згоди між партнерами, це активно обговорюється, надається схвалення «бажаній» поведінці партнера.

Друга вибірка складається з пар зі стажем сімейного життя від 2 до 8 років. Це вже не молодята, вони пройшли кризу 1 року сімейного життя, вже добре знають один одного, в деяких пар із опитаних є діти (2 пари). Особливістю даної вибірки стало те, що в середньому по групі вони порівну мають як активні так і пасивні форми прояву

конфліктної поведінки. Проте у порівнянні з досліджуваними з більшим сімейним стажем, вони мають менше демонструють активну згоду з партнером, використовуючи більше пасивну форму згоди.

Таблиця 2.3

Результати за методикою «Взаємодія подружжя в конфліктній ситуації» в парах з сімейним стажем від 2 до 8 років

Закодоване ім'я подружжя	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	Шкала 6	Шкала 7	Шкала 8
1 пара – дружина	-1	1	-1	-1	2	0	-1	-1
1 пара – чоловік	-1	0	-2	-2	0	-2	-2	-1
2 пара – дружина	-1	1	-1	-1	1	-2	-2	-1
2 пара – чоловік	0	1	-2	-1	2	0	-2	-1
3 пара – дружина	0	0	0	0	2	-1	-2	-2
3 пара – чоловік	0	1	-1	1	2	0	-2	-1
4 пара – дружина	1	2	-2	-1	1	-1	-1	0
4 пара – чоловік	1	0	-1	-2	0	-2	-1	0
5 пара – дружина	-1	1	-1	-2	-1	-2	-2	-2
5 пара – чоловік	-1	-1	-2	-2	2	0	-1	-1

Активна згода між подружжям, в середньому у цій вибірці, було визначено в ситуаціях неузгодженості норм поведінки. Подружжя с середнім подружнім стажем вже добре знають один одного і приймають певні поведінкові особливості, на які можуть впливати емоції та певні збіги обставин. Вже не має ідеалізації партнера, завищених очікувань як на час 1 року подружнього життя.

Активна незгода між подружжям, була визначена в конфліктних ситуаціях пов'язаних з проявом потягу до автономії у подружжя та проявом домінування одного із пари. На нашу думку це саме ті сфери подружнього життя, в яких пара так і не розібралась на першому році сімейного життя, те що не було проговорено на початку подружнього життя активно обговорюється під час конфліктів у цей період. Також активна незгода проявляється у тих ситуаціях, де один із подружжя проявляє ревності, створює або стає учасником ситуації, яка викликає ревності у партнера.

Пасивна згода проявляється у питання, пов'язаних із вихованням дітей, що також пов'язано з тим, що у представленій вибірці тільки 2 пари вже стали батьками, 3 інші тільки на етапі планування.

Пасивна незгода стосується проблем відношення з родичами й друзями партнера, з якими приходиться миритися, без можливості вплинути. Ситуації порушення рольових очікувань, також, не викликають активної реакції, оскільки пара вже краще знає один одного і майже не має нереалістичних очікувань стосовно свого партнера, сімейне життя набуло стабільності і неочікуваних моментів менше. Те саме стосується й ситуацій пов'язаних з відмінностями до ставлення до грошей.

**Результати за методикою «Взаємодія подружжя в
конфліктній ситуації» в парах з сімейним стажем від 10 до 15
років**

Закодоване ім'я подружжя	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	Шкала 6	Шкала 7	Шкала 8
1 пара – дружина	2	-2	-1	2	2	-1	2	2
1 пара – чоловік	2	-1	-1	2	1	-1	2	2
2 пара – дружина	2	-2	-1	-1	2	0	1	2
2 пара – чоловік	1	-1	0	2	2	0	2	2
3 пара – дружина	2	0	1	2	2	1	2	1
3 пара – чоловік	0	-2	-1	1	2	1	1	1
4 пара – дружина	-1	-2	-2	0	1	-1	1	1
4 пара – чоловік	2	0	1	2	2	-1	1	2
5 пара – дружина	2	1	0	2	2	-1	2	2
5 пара – чоловік	1	-1	-1	1	1	-2	0	0

Третю вибірку склали пари з сімейним стажем від 10 до 15 років. Всі 5 опитаних пар мають дітей від 5 до 15 років. Отже це сім'ї

з дітьми дошкільного чи шкільного віку, одна пара – батьки підлітка. Подружжя з таким сімейним стажем вже добре знають один одного, мають спільні сімейні цінності та традиції. Ця вибірка частіше обирала спосіб взаємодії «активна згода», що на нашу думку свідчить про бажання підтримати партнера та продемонструвати любов та піклування. Подружжя в більшості випадків, у цей період сімейного життя, має стабільну сімейну систему, приймає переваги й недоліки один одного, розуміючи що «сварка рідко приводить до позитивних результатів».

Активну згоду пари проявляють стосовно проблем відношення з родичами й друзями, оскільки на цей час мають, в більшості випадків, друзі і родина стають спільними і ставлення до них є тотожним. Ситуації порушення рольових очікувань та неузгодженості норм поведінки, ситуації які викликають ревності у партнерів, також сприймаються подружжям однаково. Про відміні погляди стосовно грошей та питань, які стосуються матеріального функціонування родини, також вже є стабільно вирішеними. На нашу думку активна згода, замість пасивної може бути викликана як бажанням продемонструвати підтримку один одному, є основним предметом спілкування і комунікативної взаємодії у родині, а також пов'язана з необхідністю демонструвати сімейні правила та норми дітям.

Активну незгоду викликають питання, пов'язані з вихованням дітей, оскільки всі 5 пар вже є батьками дітей дошкільного та шкільного віку. Подружжя досі шукає форми виховання дитини, використовуючи ті способи які були у їх батьківських родин.

Пасивну незгоду викликають конфлікти пов'язані з проявом потягу до автономії у одного з подружжя та проявами домінування. Те що в попередній вибірці активно обговорювалось і викликало активні форми конфліктної взаємодії, у подружжя з більшим стажем перейшло в пасивну незгоду, оскільки пари розуміють що змінити

один одного вже не зможуть у питаннях пов'язаних з особистими проявами та захисними копінгамі.

Отже, нами було встановлено, що пари з більшим сімейним стажем частіше використовують активну згоду один з одним під час конфліктної взаємодії, в той час як пари зі стажем менше 1 року – активну незгоду. Пари з сімейним стажем від 2 до 8 років, під час конфлікту частіше реагують пасивно, не висловлюючи партнеру свою згоду чи незгоду.

2.2.3. Результати опитувальника «Реакції подружжя на конфлікт».

Результати усіх 30 досліджуваних пройшли контрольну шкалу, тобто не було результатів більше ніж 6 балів. Саме тому. Ми можемо представити результати усіх досліджуваних. Для зручності ми згрупували дані учасників, за сімома показниками, без врахування шкали контролю, у 6 груп:

- 1 – дружини з сімейним стажем менше 1 року (5 осіб);
- 2 – чоловіки з сімейним стажем менше 1 року (5 осіб);
- 3 – дружини з сімейним стажем від 2 до 8 років (5 осіб);
- 4 – чоловіки з сімейним стажем від 2 до 8 років (5 осіб);
- 5 – дружини з сімейним стажем від 10 до 15 років (5 осіб);
- 6 – чоловіки з сімейним стажем від 10 до 15 років (5 осіб).

Далі ми представимо результати більш детально, використовуючи таблиці з відсотковими даними для наочності.

Кочарян А.С. вважає, що шкала неконструктивних установок на шлюб діагностує такі види установок шлюбного партнера, які дезінтегрують сімейну структуру, та є перепорою для терапевтичної реконструкції подружніх стосунків.

Результати за шкалою «Неконструктивні установки на шлюб»

Вибірка	Рівні значень у %				
	високі	вище середнього	середні	нижче середнього	низькі
1	20	0	60	20	0
2	0	40	40	0	20
3	20	0	60	20	0
4	20	20	60	0	0
5	0	40	20	20	20
6	20	40	0	0	40

За результатами ми бачимо, що у чоловіків і жінок з сімейним стажем від 8 до 15 років рідше зустрічаються середні значення за цією шкалою. Та по при це, можемо сказати, що особливих відмінностей між вибірками ми не спостерігаємо.

Таблиця 2.6

Результати за шкалою «Депресія»

Вибірка	Рівні значень у %				
	високі	вище середнього	середні	нижче середнього	низькі
1	20	0	20	40	20
2	20	0	80	0	0
3	0	0	100	0	0
4	0	0	100	0	0
5	0	60	0	20	20
6	0	0	100	0	0

В шкалу «Депресія» увійшли твердження, які, разом з почуттям провини, виражають три види депресії:

- класичну («заторможеність», сповільненість афекту й інтелекту);
- астеничну (слабкість, в'ялість і т.п.);
- апатичну (зниження інтересу, байдужість).

Пари з сімейним стажем від 2 до 8 років мають середні показники за цією шкалою, що є нормою. Занепокоєння викликають 2 пари з сімейним стажем до 1 року, де один із партнерів має високі показники за цією шкалою. Цим учасникам дослідження в індивідуальному порядку було запропоновано звернутись за консультацією до спеціаліста.

Опитувальник «Реакції подружжя на конфлікт» дає можливість продіагностувати індивідуально-специфічні захисні патерни. В нього включені 2 шкали, які відображають захисні механізми: шкала проєктивних механізмів та шкала дефензивних механізмів.

Таблиця 2.7

Результати за шкалою «Протективні механізми захисту»

Вибірка	Рівні значень у %				
	високі	вище середнього	середні	нижче середнього	низькі
1	20	0	80	0	0
2	40	0	0	40	20
3	0	40	40	0	20
4	20	40	0	40	0
5	20	40	40	0	0
6	0	40	40	0	20

Шкала протективних механізмів діагностує той тип захисту, який приводить до не допуску у свідомість психотравмуючої інформації (витіснення, заперечення складностей, регресія і т.п.). Результати за цією шкалою розподілено рівномірно між вибірками, суттєві відмінності відсутні.

Таблиця 2.8

Результати за шкалою «Дефензивні механізми захисту»

Вибірка	Рівні значень у %				
	високі	вище середнього	середні	нижче середнього	низькі
1	40	40	0	20	0
2	0	0	100	0	0
3	0	0	100	0	0
4	20	0	80	0	0
5	0	20	60	20	0
6	20	20	40	0	20

Шкала дефензивних механізмів діагностує той тип захисту, який є синонімічним до поняття «реінтерпретативна активність». Сутність цього типу захисного механізму полягає у тому, що психотравмуюча інформація має допуск до свідомості за рахунок її викривленої реінтерпретації. Це такі механізми, як раціоналізація, ізоляція, інтелектуалізація і тому подібне.

За нашими результатами, такий тип захисного механізму є характерним для дружин з сімейним стажем до 1 року. Проте, для більш точної та статистично вірогідної інформації, слід провести дослідження на більшій виборці опитуваних.

Результати за шкалою «Агресія»

Вибірка	Рівні значень у %				
	високі	вище середнього	середні	нижче середнього	низькі
1	0	20	0	20	60
2	0	20	60	20	0
3	0	40	20	20	20
4	0	0	100	0	0
5	0	20	60	20	0
6	0	60	40	0	0

В шкалу агресії увійшли твердження, пов'язані як з прямою фізичною і вербальною агресією, так і з непрямую агресією. Пари, які взяли участь у нашому дослідженні не мають високих показників за шкалою агресивності, не зважаючи на стать на стаж сімейного життя. Проте, нами були помічені закономірності, які свідчать, що результати жінок розподілені між середнім та низьким рівнем, в той час, як результати чоловіків – між середнім та вище середнього. Пояснити дану закономірність ми не можемо, і думаємо що це все ж таки певні індивідуальні особливості.

У шкалу соматизація тривоги включені твердження, які стосуються загальної соматизації (голова – серце – шлунок, загальна стурбованість станом здоров'я). Питання тесту поставлені таким чином, що досліджуваний відповідає про свій загальний фізичний стан. Саме тому, отримавши результати, ми спитали про загальний стан здоров'я досліджуваних з високими показниками за цією шкалою, а також порекомендували, для початку, звернутись до лікаря, пройти необхідне обстеження і у випадку виключення природного,

фізичного джерела занепокоєння, звернутись до психолога, спеціаліста з психосоматичних захворювань.

Таблиця 2.10

Результати за шкалою «Соматизація тривоги»

Вибірка	Рівні значень у %				
	високі	вище середнього	середні	нижче середнього	низькі
1	40	0	60	0	0
2	0	0	100	0	0
3	40	0	40	20	0
4	0	0	100	0	0
5	20	20	40	0	20
6	40	40	0	20	0

Високі показники за шкалою «соматизація тривоги» мають жінки у всіх трьох вибірках, та чоловіки з вибірки пар з сімейним стажем від 8 до 15 років.

У шкалу фіксація на психотравмі увійшли твердження, які свідчать про «застрягання» афекту й інтелекту на психічній травмі: образа, сварка, конфлікт з партнером. Результати за цією шкалою розподілені рівномірно. Певних особливостей нами не було виявлено.

Отже, опитувальник Качаряна А.С. «Реакції подружжя на конфлікт» є діагностичним методом, який дає широкий спектр результатів. Проте, слід зауважити що ефективність опитувальника буде значно вищою в поєднанні з бесідою. Саме тому. Цей опитувальник може слугувати гарним доповненням у роботі практикуючого сімейного психолога.

Таблиця 2.11

Результати за шкалою «Фіксація на психотравмі»

Вибірка	Рівні значень у %				
	високі	вище середнього	середні	нижче середнього	низькі
1	20	40	20	20	0
2	0	0	100	0	0
3	20	20	20	20	20
4	20	40	0	0	40
5	0	0	100	0	0
6	20	20	20	40	0

В своєму дослідженні ми не отримали значних відмінностей у відповідях осіб з різним стажем сімейного життя. Тому, можемо вважати, що неконструктивні установки на шлюб, типові захисні механізми, фіксація на психотравмі, схильність до депресії, агресії чи соматизації тривоги, є особистісними показниками і не зникають чи з'являються зі збільшенням сімейного стажу.

Отже, нами було встановлено, що психологічні детермінанти сімейних конфліктів не залежать від статі та стажу подружнього життя. В той час, як соціальні та соціально-психологічні детермінанти можуть змінюватись відповідно зі збільшенням подружнього стажу. Так, для пар зі стажем до 1 року є характерними суперечки через відношення з родичами й друзями, ситуації порушення рольових очікувань та неузгодженості норм поведінки, відмінності у ставленні до грошей. Для подружжя з сімейним стажем від 2 до 8 років, характерними будуть конфлікти в наслідок прояв потягу до автономії у подружжя чи домінування, прояв ревнощів. Питання, пов'язані з вихованням дітей є основним предметом конфлікту в родинях з сімейним стажем від 10 до 15 років.

Ще однією особливістю є характер конфліктної взаємодії в подружжі. Нами було встановлено, що пари з більшим сімейним стажем частіше використовують активну згоду один з одним під час конфліктної взаємодії, в той час як пари зі стажем менше 1 року – активну незгоду. Пари з сімейним стажем від 2 до 8 років, під час конфлікту частіше реагують пасивно, не висловлюючи партнеру свою згоду чи незгоду.

2.3. Визначення соціально-психологічних детермінант конфліктності у подружжі

З метою дослідження взаємозв'язку рівня конфліктності та показників соціального та психологічного родинного простору, ми піддали процедурі кореляційного зв'язку відповіді 30 досліджуваних за шкали трьох методик: «Оцінка рівня конфліктності особистості», «Взаємодія подружжя в конфліктній ситуації», «Реакції подружжя на конфлікт». Загалом в процедурі визначення кореляційних зв'язків були задіяні 15 шкал.

З метою дослідження взаємозв'язку саме з показником рівня конфліктності, ми розглянемо лише ті кореляційні зв'язки, які були отримані з цією шкалою.

Для початку розглянемо дані загальної вибірки – 30 досліджуваних. В результаті кореляційного аналізу ми отримали наступні результати. Графічно результати кореляційного аналізу зображено на рисунку 2.1.

– чим вищий рівень конфліктності має особа, тим рідше з'являються прояви соматизації конфлікту, такі як: головний біль, болі в серці або шлунку ($r = -0,51, p \leq 0,01$);

– чим вищий рівень конфліктності має особа, тим частіше вона буде виказувати активну незгоду з партнером, щодо його або її проявів автономності ($r = 0,50, p \leq 0,01$);

– чим вищий рівень конфліктності має особа, тим частіше вона буде виказувати активну незгоду з партнером, щодо його або її проявів домінування ($r = 0,48, p \leq 0,01$);

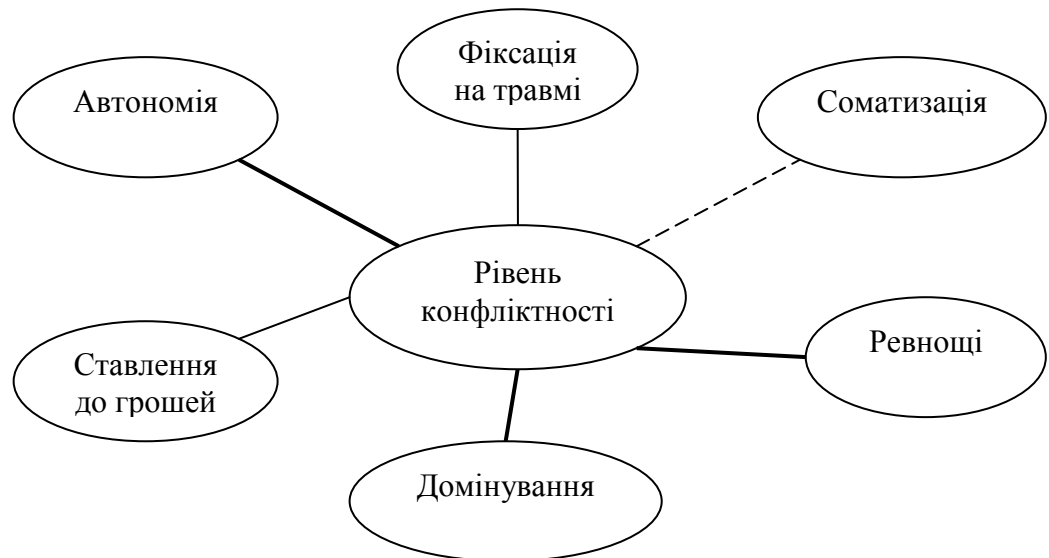

Рис. 2.1. Взаємозв'язок рівня конфліктності з соціально-психологічними детермінантами конфліктності в подружжі.

– чим вищий рівень конфліктності має особа, тим частіше вона ревнує свого партнера ($r = 0,48, p \leq 0,01$);

– чим вищий рівень конфліктності має особа, тим частіше вона фіксуються на травмі, пам'ятає образи, довго не пробачає в конфлікті ($r = 0,46, p \leq 0,05$);

– чим вищий рівень конфліктності має особа, тим частіше вона буде виказувати активну незгоду з партнером, щодо різниці у ставленні до грошей ($r = 0,39, p \leq 0,05$).

Наступним кроком у нашому дослідженні було виявлення кореляційних зв'язків окремо у чоловічій та жіночій вибірках.

У жіночій вибірці – 15 осіб, були отримані наступні кореляційні зв'язки, які графічно зображені на рисунку 2.2.

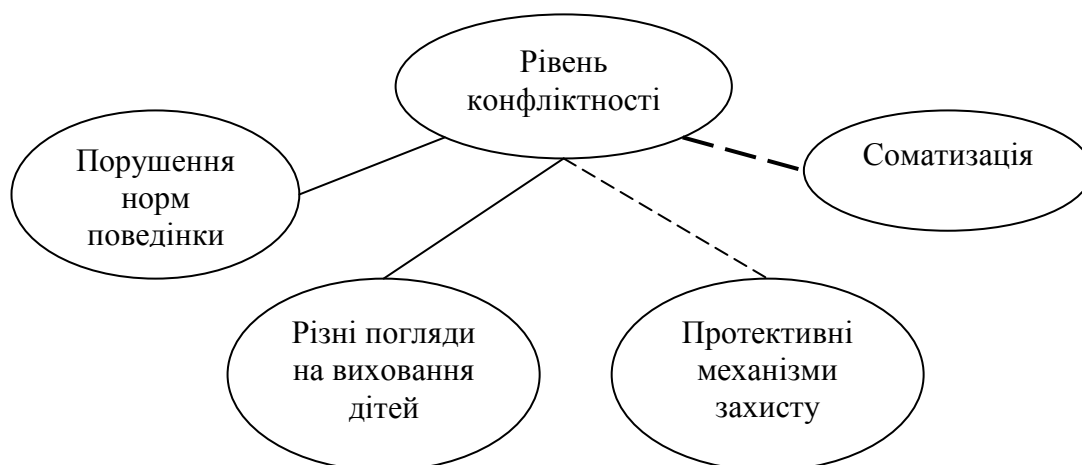

Рис. 2.2. Взаємозв'язок рівня конфліктності з соціально-психологічними детермінантами конфліктності в подружжі у жіночій вибірці.

– чим вищий рівень конфліктності має жінка, тим рідше вона схильна до соматизації конфлікту: головний біль, болі в серці або шлунку ($r = -0,66, p \leq 0,01$);

– чим вищий рівень конфліктності має жінка, тим частіше вона буде вказувати активну незгоду з чоловіком, щодо різних поглядів на виховання дітей ($r = 0,57, p \leq 0,05$);

– чим вищий рівень конфліктності має жінка, тим частіше вона буде вказувати активну незгоду з чоловіком, щодо порушення ним або норм поведінки ($r = 0,55, p \leq 0,05$);

– чим вищий рівень конфліктності має жінка, тим рідше вона схильна використовувати протективні механізми захисту: витіснення, регресія, заперечення проблем ($r = -0,55, p \leq 0,05$).

Що стосується чоловічої вибірки, яка також складалась з 15 осіб, були отримані наступні кореляційні зв'язки, які графічно зображені на рисунку 2.3.

– чим вищий рівень конфліктності має чоловік, тим частіше він буде вказувати активну незгоду з дружиною, щодо різних поглядів на виховання дітей ($r = 0,72, p \leq 0,01$);

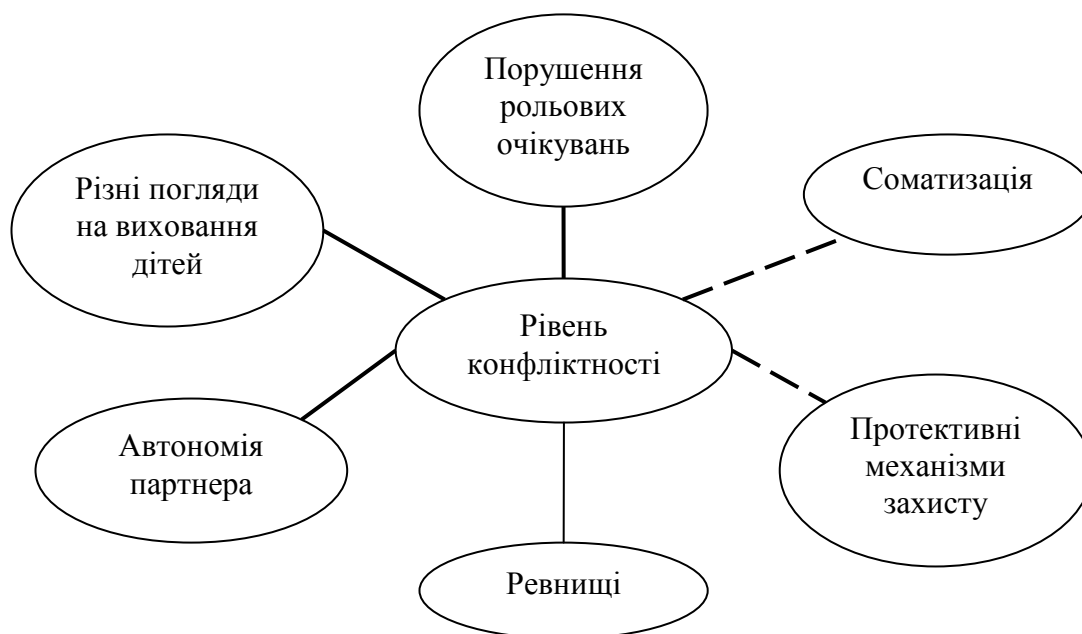

Рис. 2.3. Взаємозв'язок рівня конфліктності з соціально-психологічними детермінантами конфліктності в подружжі у чоловічій вибірці.

– чим вищий рівень конфліктності має чоловік, тим частіше він буде виказувати активну незгоду з дружиною, щодо її проявів автономності ($r = 0,66, p \leq 0,01$);

– чим вищий рівень конфліктності має чоловік, тим частіше він буде виказувати активну незгоду з дружиною, у випадках коли його рольові очікування стосовно неї або родини загалом будуть порушені ($r = 0,66, p \leq 0,01$);

– чим вищий рівень конфліктності має чоловік, тим рідше він проявляє схильність до соматизації конфлікту: головний біль, болі в серці або шлунку ($r = -0,66, p \leq 0,01$);

– чим вищий рівень конфліктності має чоловік, тим рідше він демонструє протективні механізми захисту: витіснення, регресія, заперечення проблем ($r = -0,66, p \leq 0,01$);

– чим вищий рівень конфліктності має чоловік, тим частіше віна ревнує свою дружину ($r = 0,56, p \leq 0,05$).

Наступним кроком нашого дослідження було визначення взаємозв'язків рівня конфліктності та соціально-психологічних причин конфлікту у родинах з різним сімейним стажем.

Так, у осіб з сімейним стажем до 1 року (10 досліджуваних), було виявлено, що: рівень конфліктності особи має прямий кореляційний зв'язок з рольовими очікуваннями ($r = 0,68$, $p \leq 0,05$) та обернений з дефензивними механізмами захисту, які проявляються у вигляді раціоналізації, ізоляції та інтелектуалізації ($r = -0,68$, $p \leq 0,05$).

В осіб з сімейним стажем від 2 до 8 років (10 досліджуваних), була визначена наступна кореляційна плеяда: чим вищий рівень конфліктності має особа, тим частіше вона буде виказувати активну незгоду з партнером, щодо його або її проявів домінування ($r = 0,68$, $p \leq 0,05$) та рідше проявляти схильність до соматизації наслідків конфлікту: головний біль, болі в серці або шлунку ($r = -0,69$, $p \leq 0,05$).

В сімейних парах з подружнім стажем від 10 до 15 років (10 досліджуваних), був встановлений наступний статистичний зв'язок: зі збільшенням рівня конфліктності особи, збільшується її агресивність ($r = 0,66$, $p \leq 0,05$) та активна незгода з шлюбним партнером у випадках, коли порушуються її установки на шлюб ($r = 0,83$, $p \leq 0,01$).

Отже, нами були встановлені значимі кореляційні зв'язки між рівнем конфліктності та соціально-психологічними детермінантами конфліктності у шлюбі.

Було встановлено, що і у чоловічій і у жіночій вибірці рівень конфліктності має прямий кореляційний зв'язок з показником розбіжностей у поглядах на виховання дітей та обернений кореляційний зв'язок зі схильністю до соматизації наслідків конфлікту та використання проєктивних механізмів захисту. Окрім цього, у чоловіків рівень конфліктності буде впливати на активну незгоду з дружиною, щодо її або його автономії, невиправданих рольових очікувань, а також на прояв ревнощів. У жінок рівень конфліктності

впливає на активну незгоду з чоловіком через порушення важливих для неї норм поведінки.

На кожному з етапів сімейного життя рівень конфліктності подружжя буде впливати на різні, як соціальні, так і психологічні, показники: рольові очікування, установки на шлюб, прояв домінування, агресія, соматизація та дефензивні механізми захисту.

ВИСНОВКИ

Сімейні конфлікти – це протидія між членами родини на основі зіткнення протилежно спрямованих мотивів і поглядів, на основі різної культури й стереотипів.

В результаті теоретичного узагальнення нами було виокремлено соціальні та психологічні детермінанти сімейних конфліктів.

До психологічних причин подружніх конфліктів можна віднести: емоційні причини: незадоволення в різноманітних сферах сімейного життя (потреба в увазі, ніжності, підтримці, проблеми в сексуальній сфері і т.п.) та суспільного життя (проблеми на роботі, соціальні та економічні виклики, стреси, тривожні стани); психологічна неготовність до шлюбу: нереалістичні очікування, щодо партнера, неможливість або небажання брати на себе частину відповідальності, неготовність до можливих криз та змін з якими може стикатись родина; різні погляди на спільне життя: різні сімейні моделі, різні погляди на розподіл сімейних ролей; невміння своєчасно повідомити партнера про власне незадоволення; відсутність поваги один до одного, хамство та образи; різні духовно-моральні орієнтири, система цінностей; протилежні особливості в темпераменті; відсутність довіри і, як наслідок – ревності.

До соціальних причин сімейних конфліктів можна зазначити: матеріальні проблеми: нестача грошей, або значна різниця в заробітку, невиправдані очікуваннях, щодо матеріального забезпечення родини, або неочікувана зміна в матеріальному становищі родини; житлові складності: відсутність власного житла, постійні переїзди, невиконання своїх обов'язків пов'язаних з доглядом житла; можливості для задоволення потреб та бажань; соціальне оточення, наявність підтримки «молодої родини»; процес виховання дітей, у випадку різних моделей виховання; адитивна поведінка; навички

саморегуляції, наявність особистого ресурсу; втома як фактор конфліктної поведінки.

В результаті емпіричного дослідження, нами було встановлено, що психологічні детермінанти сімейних конфліктів не залежать від статті та стажу подружнього життя. В той час, як соціальні та соціально-психологічні детермінанти можуть змінюватись відповідно зі збільшенням подружнього стажу. Так, для пар зі стажем до 1 року є характерними суперечки через відношення з родичами й друзями, ситуації порушення рольових очікувань та неузгодженості норм поведінки, відмінності у ставленні до грошей. Для подружжя з сімейним стажем від 2 до 8 років, характерними будуть конфлікти в наслідок прояву потягу до автономії у подружжя чи домінування, прояв ревнощів. Питання, пов'язані з вихованням дітей є основним предметом конфлікту в родинях з сімейним стажем від 10 до 15 років.

Ще однією особливістю є характер конфліктної взаємодії в подружжі. Нами було встановлено, що пари з більшим сімейним стажем частіше використовують активну згоду один з одним під час конфліктної взаємодії, в той час як пари зі стажем менше 1 року – активну незгоду. Пари з сімейним стажем від 2 до 8 років, під час конфлікту частіше реагують пасивно, не висловлюючи партнеру свою згоду чи незгоду.

За допомогою рангового коефіцієнту кореляції Спірмена, нам вдалось дослідити взаємозв'язок рівня конфліктності особистості та факторів, що сприяють виникненню подружніх конфліктів. Було встановлено, що чим вищий рівень конфліктності, у одного з членів подружжя, тим частіше він буде вказувати активну незгоду з партнером щодо прояву автономії, домінування, різниці у ставленні до грошей. У таких осіб частішими будуть прояви ревнощів та фіксація на образі, проте менша соматизація. Також були встановлені

особливості прояву конфліктності у чоловіків та жінок, на у подружжя на різних етапах сімейного життя.

Отримані нами результати можуть стати у нагоді при створенні корекційної програми по подоланню сімейних конфліктів, в подружжі на різних етапах сімейного життя. Не менш важливим є і сам процес підготовки до сімейного життя, адже міцна родина є запорукою гармонійного розвитку майбутнього покоління. Саме тому, ми вважаємо що результати нашого дослідження можуть бути використані для створення психопрофілактичної програми для пар, які вирішили створити родину, та залучені до психолого-педагогічного курсу для підлітків та юнаків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Ф. Тенденції розвитку і класифікація батьківсько-дитячих стосунків в умовах сучасної сім'ї // Збірник наукових праць Української Академії державного Управління при Президентові України / За заг. ред. В. М. Князева, М. І. Пірен. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. Вип. 1"А". – 192 с.
2. Ануфрієва Н. М. Психологія конфлікту: навч. посібник / Н. М. Ануфрієва – К.: Інститут післядишюмної освіти КНУ, 2005. – 101 с.
3. Анцупов А.Я. Профілактика конфліктів в шкільному колективі / А.Я.Анцупов. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 208 с.
4. Бандурка, О. М. Основи психології і педагогіки : підручник / О. М. Бандурка, В. О. Тюринна. – Харків : Вид-во нац. Ун-ту внутр. справ, 2003. – 336 с.
5. Бондаровська, В. Стадії розвитку сім'ї. Види сімейних конфліктів. // Психологічна допомога сім'ї / Т. Гончаренко. – К: П86 Вид. дім «Шкіл. світ» : Вид. Л. Галіцина, 2005. – С. 12 – 15.
6. Ващенко І.В. Особливості сімейних взаємин у сучасних подружніх парах / І.В. Ващенко, Л.В. Кондрацька // Наука і освіта: Наук.-практ. ж-л. – Одеса, 2005. – №3-4. – С. 13-17.
7. Гришина, Н. В. Психологія конфлікту / Н. В. Гришина. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.
8. Джелалі В.О. Психологія вирішення конфліктів : навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / В. О. Джелалі. – К. : Либідь, 2006. – 320 с.
9. Дмитренко А. К. Психологія сімейного виховання / А. К. Дмитренко, П. Є. Мармазинська, О. С. Тарновська. – Чернівці : Прут, 2001.
10. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб.: Питер, 2009. – 420 с.

11. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.
12. Зедгенидзе В. Я. Предупреждение и разрешение конфликтов / В. Я. Зедгенидзе – М. : Айрис пресс, 2006. – 435 с.
13. Ішмуратов А.Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів : навчальний посібник / А. Т. Ішмуратов. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.
14. Канатаев Ю.А. Психологія конфлікту. / Ю.А. Канатаев. – М.: ВАХЗ, 1992. – С. 124. Кравець В.П. Психологія сімейного життя: [навч. посіб.] / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1995. – 696 с.
15. Калмыкова Е.С. Психологические проблемы первых лет супружеской жизни /Е.С. Калмыкова// Вопросы психологии. – 1983. – №3. – 278 с.
16. Кондрацька Л. В. Вплив сімейних конфліктів на психічне здоров'я дитини / Л. В. Кондрацька // Наука і освіта – Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – Одеса, 2006. – № 5-6. – С. 40-43.
17. Кулагина И. Ю. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 464 с.
18. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – К. : МАУП, 2002. – 256 с.
19. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навчальний посібник / Г. В. Ложкін. – К. : Професіонал, 2006. – 416 с.
20. Майерс, Д. Социальная психология. Интенсивный курс / Д. Майерс. – [4-е междунар. изд.]. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. – 510 с.

21. Матяш-Заяц Л. П. Конфліктна компетентність як умова успішного попередження та розв'язання конфліктів у ранньому юнацькому віці / Л. П. Матяш-Заяц // Психологія: зб. наук. пр. НПУ імені М. П. Драгоманова. – Вип. 24. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 161–165.
22. Обозов Н. Н. Возрастная психология: юность и зрелость / Н. Н. Обозов / Академия психологии, предпринимательства и менеджмента. – СПб. : СаиВеда, 2000. – 135 с.
23. Обозов Н. Н. Психология конфликта и способы его разрешения / Н. Н. Обозов. – Л. : ЦПП, 1991. – 477 с.
24. Одінцева А. М. Психологічні особливості конфліктної особистості // Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості : колективна монографія / О.Є. Блинова, С.І. Бабатіна, Т.М. Дудка, А.М. Одінцева та ін. [Текст] / відпов. ред. Блинова О.Є. – Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2018. – 428 с.
25. Одінцева А. М. Технології вирішення міжособистісних конфліктів [Текст] / А. М. Одінцева // Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (15 трав. 2017 р.) / за заг. ред. Л. В. Засекіної, А. В. Кульчицької. – Луцьк : ПП Іванюк В. П, 2017. – С. 91 – 93.
26. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Книга 2. – К. : Либідь, 2006. – 511 с.
27. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов : учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / К. Н. Поливанова. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 410 с.
28. Психология деловых конфликтов : Хрестоматия. Учебное пособие для факультетов: психологических, экономических и менеджмента / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом «Бахрах-М», 2007. – 768 с.

29. Психологічна енциклопедія / О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
30. Психология человека от рождения до смерти / А. А. Реан. – СПб. : прайм-еврознак, 2006. – 651 с.
31. Райгородский Д. Я. Практическая диагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 366 с.
32. Райгородский Д. Я. Психология личности. Т. 1. Хрестоматия: издание второе, дополненное / Д. Я. Райгородский. – Самара: Бахрах, 2000. – 448 с.
33. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин; пер. с англ. : Е. И. Николаева. – 12-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 816 с.: ил.
34. Русинка І. І. Психологія : навчальний посібник / І. І. Русинка. – К. : Знання, 2007. – 367 с.
35. Семенова А. В., Гурін Р. С. Основи психології і педагогіки : навчальний посібник / А. В. Семенова, Р. С. Гурін. – К. : Знання, 2006. – 319 с.
36. Семиченко В. А., Заслуженюк В. С. Мистецтво взаєморозуміння: Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник. – К.: Веселка, 1998. – 214 с.
37. Семиченко В. А. Психологія. Темперамент / В. А. Семиченко. – Київ-Полтава : Форміка, 2001. – 168 с.
38. Симеоне-ДиФранческо К., Редигер Э., Стивенс Б.А. Схема-терапия супружеских пар. Практическое руководство по исцелению отношений / К. Симеоне-ДиФранческо, Э. Редигер, Б. А. Стивенс. – М.: Научный мир, 2017. – 400 с.
39. Скотт Дж. Г. Конфликты: пути их преодоления / Дж. Г. Скотт. – К. : Внешторгиздат, 1991. – 191 с.

- 40.Смит И. Современные системы психологии / И. Смит. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
- 41.Столяренко А. М. Психология и педагогика : учебное пособие / А. М. Столяренко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 423 с.
- 42.Сысенко В. А. Супружеские конфликты / В. А. Сысенко – М.: ИПП, 1989. – 177с.
- 43.Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. И. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2005. – 476 с.
- 44.Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта / Б. И. Хасан. – СПб. : ПИТЕР, 2003. – 367 с.
- 45.Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія : навчальний посібник / Т. Ф. Цигульська. – К. : Наукова думка, 2000. – 190 с.
- 46.Цимбалюк І. М. Психологія / І. М. Цимбалюк. – К. : ВД Професіонал, 2004. – 304 с.
- 47.Шейнов В. П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение / В. П. Шейнов. – Минск : Амалфея, 1997. – 416 с.
- 48.Яцюк А.М., Левковська В.В. Спосіб реагування на конфліктну ситуацію у юнаків// Інсайт: психологічні виміри суспільства : наук. журн./ ред.. кол. І.С.Попович, С.І. Бабатіна, І.Р. Крупник та ін.. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019.- Вип.1- С. 59-64.